VÕIMUKESKUSED III

Saksa ordu Tartu diötseesis, 1237–1562

LIIVIMAA SÜDA

Alexander **Baranov**, Inna **Jürjo**, Villu **Kadakas**, Juhan **Kreem**, Madis **Maasing**, Mihkel **Mäesalu**, Koit **Rikson**, Liene **Rokpelne**, Merli **Sild**, Heiki **Valk**, Aldur **Vunk**

Koostaja: Koit **Rikson**

EOSTRE

Esimest korda välja antud 2026. aastal Tallinnas.

Peatoimetaja: Koit Rikson.

Teadustoimetaja: Madis Maasing.

Keeletoimetaja: Hille Saluäär.

Kujundaja: Patricia Rodríguez Romero.

© 2026, Eostre Publications OÜ.

www.eostreprint.eu

ISBN:

Trükis 978-9916-767-14-6

E-raamat (PDF) 978-9916-767-15-3

E-raamat (EPUB) 978-9916-767-16-0

Esikaas:

Saksa ordu valdused Tartu diötseesis.

Kaart Eostre Publications OÜ.

Kujundus Patricia Rodríguez Romero.

Tagakaas:

Saksa ordu Liivimaa haru lipp.

Rekonstruktsioon Koit Rikson, teostus Rocío Espín Piñar.

Tsitaat: Smith, J. C. (tõlk. ja toim.), Urban, W. (tõlk. ja toim.), Jones, W. (tõlk. ja toim.), & Zeps. V. (toim.). (1992). Salomon Henning's Chronicle of Courland and Livonia (Wisconsin Baltic Studies, 3). Madison: Baltic Studies Center. Tõlkinud Koit Rikson.

Kujundus Patricia Rodríguez Romero.

Koostaja tänusõnad

Tänan südamlikult kõiki, kes on selle teose valmimisele kaasa aidanud!

Teosest

Eostre „Võimukeskuste" sarja käesoleva teose poliitiline fookus ei ole selgepiiriline. Saksa ordu käsknike hulgast ei ole võimalik valida ühte, kes oleks juhtinud tervet ordule kuulunud Tartu diötseesi ala. Seda enam on võimalik keskenduda aga kohtadele: piirkonna linnadele ja linnustele, millest keskajal tõusid kõige tähtsamana esile Viljandi ja Uus-Pärnu.

Märkmed teksti ja illustratsioonide kohta

Linnused on esitatud kronoloogiliselt.

Kõik kaardid ja joonised (v.a need, mille allkirjas on märgitud teisiti) on teinud kirjastus. Kõigil kaartidel ja joonistel asub põhjasuund üleval.

Kasutatud Eesti ruumiandmed ja detailsed kõrgusandmed pärinevad Maa-ameti andmekogudest. Ruumiandmed: Maa-amet 10.08.2022. Kõrgusandmed: Maa-amet 2022.

Kasutatud detailsed Läti kõrgusandmed pärinevad Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra kõrgusmudelitest (2013.–2019. aastate kõrgusmudel).

Kasutatud Euroopa kõrgusandmete allikas on European Digital Elevation Model (EU-DEM), v1.1, 2016. apr.

Ajalooline teedevõrgustik põhineb Holterman et al. (2025).

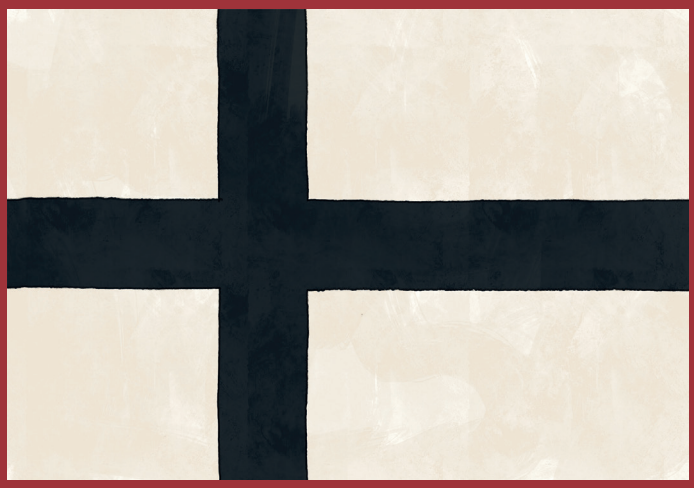
Peatükkide „Paide" („Linnuse vanim kiviehitis – sisemine kastell", „Pealinnus" ja „Välimine kastell") ja „Põltsamaa" („Ringmüür" ja „Konvendihoone") koostamist on toetanud TLÜ rühmagrant TUF25012.

Peatükkide „Helme kabel", „Karksi" („Linnus"), „Helme" ja „Vasallilinnused" („Härgmäe linnus") koostamist on toetanud ETAG rühmagrant PRG1931.

Sisukord

Haldusjaotus - MADIS MAASING & KOIT RIKSON 7
PIIRID 7
ADMINISTRATIIVJAOTUS 8
MAAOMANIKUD 9
Elanikkond - MADIS MAASING & KOIT RIKSON 17
VAIMULIKUD 17
VASALLID 18
LINNAKODANIKUD 18
TALUPOJAD 19
Helme kabel - HEIKI VALK 20
Palverännakud - ALDUR VUNK 21
INDULGENTSID 22
KARISTUSPALVERÄNNAKUD 25
PALVERÄNNAK JA TAVAÕIGUS 26
KOHALIKUD PALVERÄNNAKUD 27
PALVERÄNNAKUD JA DIPLOMAATIA 29
Piirkonna kaitsmine - MADIS MAASING & KOIT RIKSON 31
KINDLUSTUSED 31
SÕJAVÄGI 32
Liivimaa–Vene sõda, 1480–1481 - ALEXANDER BARANOV 33
Ordulinnad, -linnused ja asulad 37
VILJANDI 37
Sissejuhatus - JUHAN KREEM 37
Komtuurkond - JUHAN KREEM 38
Linnus - KOIT RIKSON 43
Linn - ALDUR VUNK 49
Linnaelu - KOIT RIKSON 64
KARKSI 67
Foogtkond - JUHAN KREEM 68
Linnus - HEIKI VALK 70
RUHJA - LIENE ROKPELNE 76
UUS-PÄRNU 84
Sissejuhatus - INNA JÜRJO & ALDUR VUNK 85
Komtuurkond - KOIT RIKSON 86
Linnus - ALDUR VUNK 87
Linn - ALDUR VUNK 97
Linnaelu - INNA JÜRJO 111
PAIDE - VILLU KADAKAS & KOIT RIKSON 124

PÕLTSAMAA ... 145
Linnuse rajamine - MERLI SILD ... 145
Ringmüür - VILLU KADAKAS ... 147
Konvendihoone -VILLU KADAKAS ... 152
Põltsamaa foogtkond ja linnusepiirkond - MERLI SILD ... 159
Põltsamaa alev - MERLI SILD ... 160
Liivimaa sõjast Põhjasõjani - MERLI SILD ... 162
Linnuse taastumine, häving ja uus taassünd - MERLI SILD ... 164
HÄRGMÄE - LIENE ROKPELNE ... 167
KURSI - MADIS MAASING ... 176
HELME - HEIKI VALK ... 178
LAIUSE - MADIS MAASING ... 185
TARVASTU - MIHKEL MÄESALU ... 196
VALGA - KOIT RIKSON ... 206
VÄIKELINNUSED - MADIS MAASING & KOIT RIKSON ... 208
VASALLILINNUSED ... 209
Härgmäe - HEIKI VALK ... 209
Luke - LIENE ROKPELNE ... 210
Holstre - MADIS MAASING & KOIT RIKSON ... 214
Jäärja - MADIS MAASING & KOIT RIKSON ... 215
Lustivere - MADIS MAASING & KOIT RIKSON ... 215
Paadevesti ehk Vanamõisa - MADIS MAASING & KOIT RIKSON ... 216
Linnused tänapäeval ... 217
Allikad ja kirjandus ... 219

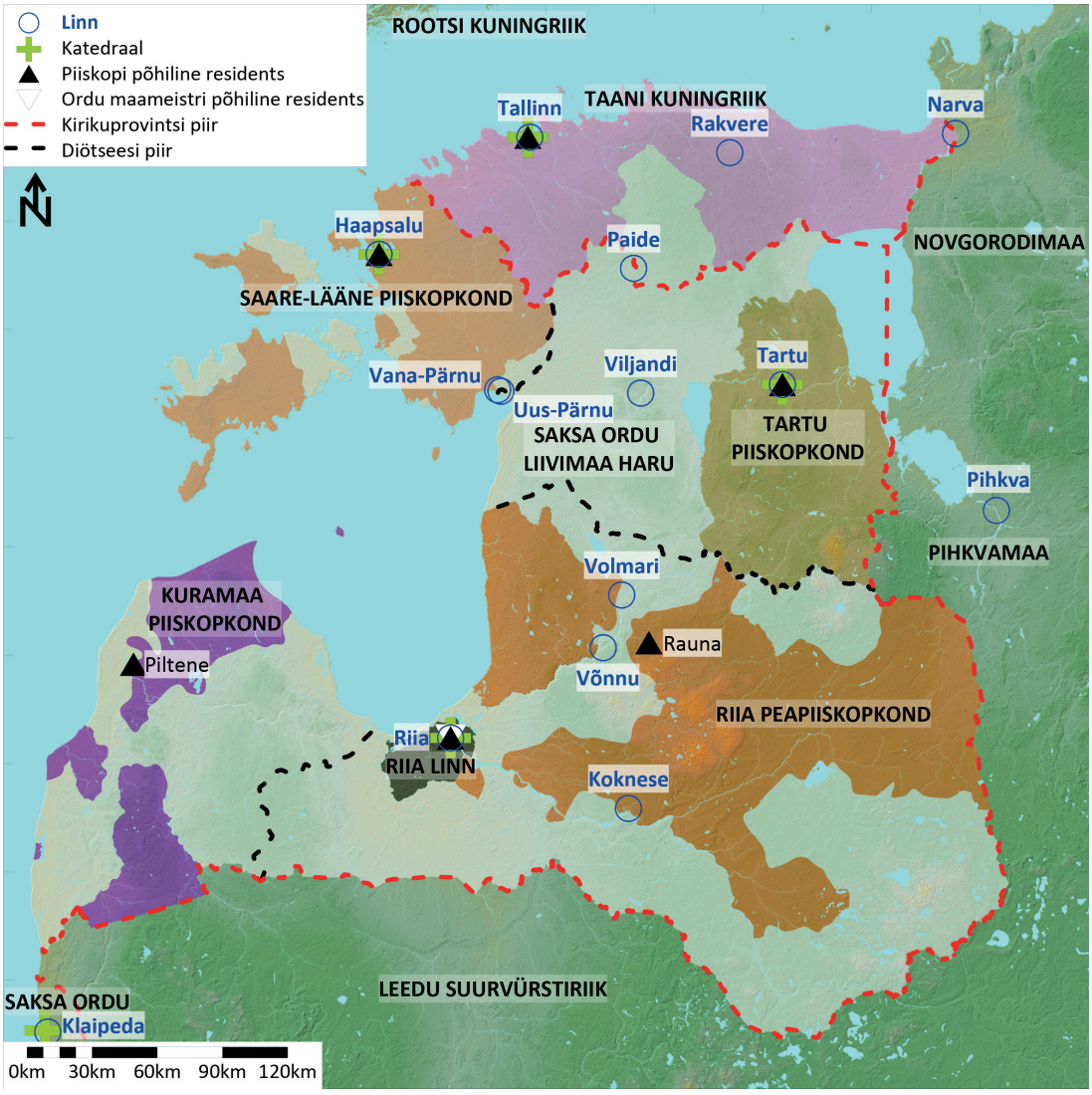

Haldusjaotus

PIIRID

Kiriklikus mõttes hõlmas Tartu piiskopkond valdava enamiku Lõuna-Eestit ja osa Kesk-Eestist koos väikese osaga tänapäeva Põhja-Lätist. Täpsemalt kuulusid selle alla Ugandi, Jogentagana, Vaiga, Soopoolitse, Sakala, Mõhu, Alempoisi ja Nurmekunna muinasmaakond. 1224. aastal Mõõgavendade ordu ja Tartu piiskopi vahel sõlmitud lepingu järgi läksid ordule pool Vaigast, Sakala, Mõhu, Alempois ja Nurmekund. 1237. aastal läksid need piirkonnad Saksa ordu kätte. Setomaa ei kuulunud Tartu piiskopkonda, vaid oli Pihkva vürstiriigi ja õigeusu kiriku valdustes.

Liivimaa 1340. aastal.

Liivimaa 1550. aastal.

ADMINISTRATIIVJAOTUS

Teadaolevalt oli ordul Tartu diötseesis 1237. aastal kaks käsknikku – Viljandis ja Karksis. Suured osad piiskopkonna läänepoolsetest aladest olid suhteliselt hõredalt asustatud. 13. sajandil asutati Paide, Pärnu ja Kursi komtuurkond ning Järva, Põltsamaa, Sakala ja Vaiga foogtkond; neist Järva foogt haldas tollal arvatavasti vaid Tallinna piiskopkonda kuulunud Järvamaad. 14. sajandi jooksul kadusid Vaiga ja Sakala foogtkonnad ning Paide komtuurkond ühendati Järva foogtkonnaga. Karksi foogti maadest lõunas, Tartu piiskopi vaimuliku võimu alla kuulunud Ruhja ja Härgmäe kuulusid ordumeistri kameraalpiirkonda, s.t olid tema otseses alluvuses.

15. sajandi lõpus toimunud administratiivmuudatuste käigus liideti Pärnu komtuuri valdustega Saare-Lääne diötseesis Läänemaal asunud ordu ametkonnad, k.a Lihula linnus, mis varem olid moodustanud Lihula komtuurkonna. Muudatuste käigus kaotati ka Põltsamaa foogtkond, mille maad liideti Viljandi komtuurkonnaga. 1534. aastal liideti Karksi foogtkond ordumeistri valdustega.

1559. aastal, Liivimaa sõja ajal loodi Tartu diötseesi lõunaosas Ruhja komtuurkond varem ordumeistrile otse allunud maadest.

Kahel lühikesel perioodil (1470–1471 ja 1549–1551) oli Viljandi Liivimaa ordumeistri peamine residents.

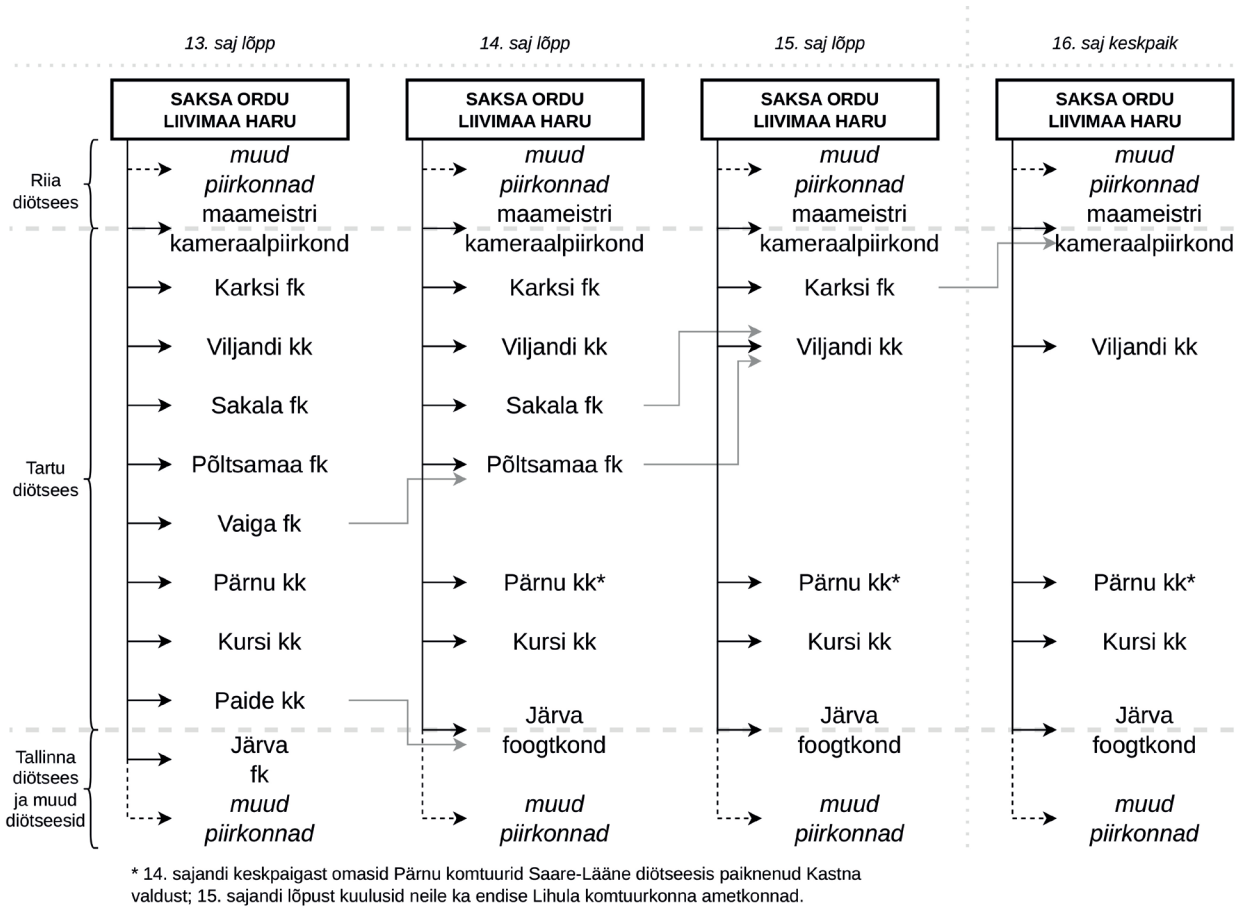
MAAOMANIKUD

Enamik Saksa ordu Tartu diötseesi maadest oli ordukäsknike hallata. Sajandite jooksul tehti ka mõningaid läänistusi, mille arv suurenes eriti 16. sajandil. Läänistused koondusid sisemaale; Pärnu komtuurkond jäi keskaja lõpuni praktiliselt ordu ainuvaldusesse.

Diötseesis asusid kolm linna: Uus-Pärnu, Viljandi ja Paide. Uus-Pärnu omas keskaja lõpus ka vähemalt ühte, linnast kagus olevat Reiu mõisat, mis oli arenenud linnale 1520. aastate alguses läänistatud külast. Teadaolevalt linnaõiguseta Valga oli Saksa ordu ja Tartu piiskopi poolt jagatud alev, mille keskne asukoht Liivimaal tegi sellest seisuste kogunemisteks soodsa koha. Väiksemad alevid asusid ka teiste tähtsamate linnuste juures (Helme, Karksi, Laiuse jne), kuid sellised kohad olid maaisandast tugevalt sõltuvad.

Ka Tartu piiskopkonna valitsemisega tihedalt seotud toomkapiitlil oli ordualal mõningaid õigusi, millest kõige rohkem võib esile tõsta Torma kihelkonda, kus kapiitlile kuulus ka kihelkonnakiriku patronaadiõigus. Valkena kloostrile läks 15. sajandi algul aga Kursi kiriku patronaadiõigus.

Diötseesi ordualal oli väheseid valdusi ka Valkena (tänapäevase Kärkna) kloostril, mille suuremad maad asusid Tartu stiftis. Valkena klooster ja Saksa ordu tegid 13.–16. sajandi jooksul ka mitu maadevahetust, mille käigus andis klooster ära maid Tallinna piiskopkonnas Järva- ja Virumaal ning tugevdas oma positsiooni Tartu diötseesis. Teistel kloostritel ei olnud teadaolevalt Tartu ordualal maid.

Muutused Tartu diötseesis asunud käsknikupiirkondades 13. sajandist 16. sajandini.
Lühendid: kk: komtuurkond, fk: foogtkond.

Diötsees	Maahärra	Maaomanik	Pindala (km²)	Osakaal	
Tartu diötsees	**Saksa ordu Liivimaa haru**		20417	100,0%	
			11295	55,3%	100,0%
		Saksa ordu Liivimaa haru	8975		79,5%
		Paide linn	7		0,1%
		Tartu toomkapiitel	1		0,0%
		Uus-Pärnu linn (linnasaras)	13		0,1%
		Uus-Pärnu linn (Reiu mõis)	40		0,4%
		Valkena klooster	261		2,3%
		Vasallid	1996		17,7%
		Viljandi linn	2		0,0%
	Tartu piiskop		9123	44,7%	100,0%

Umbkaudne diötseesi maaomanike jaotus 1558. aasta alguses. Arvutuste aluseks on ala tänapäevane pindala.

Elanikkond

Tartu diötseesi orduala elanike arvu on ka umbkaudselt väga keeruline määratleda.

13. sajandi esimesel poolel on Taani hindamisraamatus (1241) toodud Vaiga muinasmaakonna Mõõgavendade ordu osaks 600 adramaad, Mõhus 400 adramaad, Nurmekunnas 600 adramaad ja Alempoisis 400 adramaad. Sakala suuruse kohta 13. sajandi hinnangut ei ole, kuid uurijad on pakkunud 3000–3600 adramaad. Seega oli Tartu diötseesi ordualal kokku 5000–5600 adramaad. Arvestades, et üks adramaa andis elatist 6–9 inimesele, võib saada umbkaudse hinnangu 30 000 – 50 500 elanikku. Võrdluseks, Tartu piiskopile kuulunud stifti elanike arvuks oli samal perioodil hinnanguliselt 23 500 – 35 000 elanikku.

Ühe 15. sajandi keskpaiga andmepunktina on 1442. aasta orduvisitatsioonis välja toodud Karksi foogtkonnas 1053 asustatud adramaad. Juhul kui 13. sajandi Taani adramaa ja 15. sajandi Liivimaa adramaa on otseses vastavuses, võiks arvata, et seal elas 6300–9500 inimest. 354 ¼ adramaad ehk 2100–3200 inimese elatismaad kirjeldati kui „tühja“. 24 asustatud adramaa (u 200 inimese elatismaa) osas ei olnud käsknikul kindlust, kas need jäävad asustatuks. Võrdse asustustiheduse korral – mis siiski pole korrektne, kuna Karksi foogtkonna lääneosa, Saarde kihelkond oli küllalt hõredalt asustatud – võiks väita, et kuna Karksi moodustas Tartu diötseesi ordualast ligikaudu kolmandiku, oleks diötseesi ordualal kokku võinud elada 19 000 – 28 500 inimest. Kui võtta arvesse ka tühjaks jäänud maid (mis ei pruukinud mujal tühjad olla), siis kuni 40 000 inimest.

Kui suur võis elanikkond olla 16. sajandi keskpaigas? Tõmmates paralleele Tartu stifti elanikkonna oletusliku kasvuga keskaja vältel, võiks arvutuslikult pakkuda, et Tartu diötseesi ordualal elas 45 000 – 72 000 elanikku. See hinnang on märksa erinev eelmisest; on võimalik, et 15. sajandil Karksi piirkonnas kasutatud adramaa oli mõnevõrra erinev 13. sajandi alguses kasutatust.

VAIMULIKUD

Vaimulikke, kuigi nad olid olulised keskaja ühiskonna toimimisele, oli võrdlemisi vähe. Tartu diötseesi ordualal asus perioodil 1466–1472 asutatud frantsisklaste klooster Viljandis; samuti omas piirkonnas maid Valkena klooster –, nii et valdav osa vaimulikke oli seotud mõne kiriku või kabeliga.

Tartu diötseesi mõisad 1558. aasta alguses. Mõisate arvukus viitab asustustihedusele, kuid mõisaid võis olla väga erineva suurusega.